

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА**

БАЛЯН ІЗОЛЬДА ВАЛЕРІЇВНА

Баян

УДК 631.53.01.(09)(477) Кулешов М.М.

**ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА АН УРСР М. М. КУЛЕШОВА
ЗІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НАСІННИЦТВА В УКРАЇНІ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)**

07.00.07 – історія науки й техніки

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук**

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Інституті історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, старший науковий співробітник **Щебетюк Наталія Борисівна**, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, завідувач сектору наукової бібліографії та біографістики

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор **Куйбіда Віктор Віталійович**, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» МОН України, декан факультету фізичного виховання

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник **Ожерельєва Валентина Миколаївна**, Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН, провідний науковий співробітник лабораторії маркетингових досліджень та трансферу інновацій.

Захист відбудеться «28» грудня 2016 р. о 14.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.373.01 у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал).

З дисертацією можна ознайомитись у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал).

Автореферат розісланий «28» листопада 2016 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

О. А. Пашківська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Усвідомлення шляхів поступу історії науки відкриває у незалежній Україні можливості неупередженого критичного осмислення власної історичної ретроспективи та використання кращих напрацювань минулого. Передусім йдеться про творчі здобутки визначних дослідників, а особливо про ті, які з роками не тільки не втрачають свого значення, а й знаходять продовження у наукових напрямках та ідеях наступних поколінь.

Науково-історичний аналіз багатогранної діяльності дійсного члена Академії наук УРСР та Української академії сільськогосподарських наук, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора сільськогосподарських наук, професора, видатного вченого-рослиника Миколи Миколайовича Кулешова (1890–1968) є актуальним з огляду на значущість і різноплановість його внеску в розвиток аграрної науки нашої держави. З його ім'ям пов'язані результативні дослідження проблем біології, систематики, екології й агротехніки культурних рослин, насамперед кукурудзи та пшениці. Він був одним з основоположників вітчизняного насіннезнавства і сортознавства. Досягнення ученого в галузі наукового забезпечення сільського господарства Сибіру належно оцінено на світовому рівні. Науково-практична діяльність М. М. Кулешова мала загальнодержавне значення як одного з організаторів контрольної-насінневої служби в країні, ініціатора розширення наукових пошуків з метою вирішення проблем насінництва, удосконалення методик визначення якості насінневого матеріалу.

Дослідник залишив вагомий спадок з понад 300 наукових і науково-популярних праць. Тематика його наукових видань розподіляється за такими напрямками: культурна флора та сортовий склад полів СРСР; насіннезнавство та насінневий контроль; біологія, систематика та агротехніка кукурудзи; польові культури і питання агротехніки Сибіру; екологія та агротехніка сільськогосподарських культур.

Потреба комплексного вивчення досягнень ученого, котрий активно сприяв розвитку вітчизняного рослинництва, галузевої вищої школи, популяризації науки актуалізує науково-пізнавальне та практично-прикладне значення обраного напряму дисертаційного дослідження та його актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до загального напряму досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою наукових тем «Розробити науково-організаційні та концептуальні основи становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, біографічні та джерелознавчі аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0111U003538), «Науково-організаційні та регулятивні засади інноваційної діяльності в системі аграрної науки: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, архівні, біобібліографічні аспекти дослідження (номер державної реєстрації 0116U002102), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U0002103).

Мета і задачі дослідження. Мета роботи полягає у здійсненні комплексного аналізу науково-організаційної та педагогічної діяльності академіка М. М. Кулешова, відтворенні й осмисленні його внеску в розвиток насінництва в Україні першої половини ХХ ст.

Відповідно до мети сформовано такі **наукові задачі**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, систематизувати її джерельну базу, обґрунтувати методологічні основи дослідження;
- розкрити чинники становлення й розвитку наукового світогляду М. М. Кулешова;
- виділити періодизацію життя та наукової творчості вченого;
- визначити основні наукові напрями, результати та значимість творчого доробку М. М. Кулешова;
- обґрунтувати роль М. М. Кулешова у становленні насінництва, сортознавства, рослинництва, розробці наукових методів у дослідній справі;
- комплексно оцінити внесок ученого у світову науку в контексті розвитку екології рослинництва.

Об'єкт дослідження – становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи з насінництва в Україні першої половини ХХ ст.

Предмет дослідження – творчий шлях М. М. Кулешова, особливості його наукової, педагогічної, організаційно-суспільної діяльності, внесок у розвиток рослинництва, насінництва, сортознавства.

Хронологічні межі дослідження окреслено роками наукової діяльності вченого – від формування наукового світогляду до завершення творчого шляху (перша половина ХХ ст.).

Методи дослідження. Методологічні засади дисертації ґрунтуються на загальнонаукових принципах історичного пізнання: діалектиці, історизмі, об'єктивності, багатофакторності, всебічності та системності, критичному осмисленні джерел. У процесі виконання дослідження застосовано загальнонаукові, історичні та міждисциплінарні методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

– *вперше* на основі критичного аналізу історичних джерел запропоновано інтерпретацію творчого шляху академіка М.М. Кулешова. Визначено періоди його наукової, педагогічної та організаційної діяльності, що дозволило послідовно показати роль ученого у становленні й розвитку вітчизняного насінництва в рослинництві, фундації науково-дослідних інституцій. Систематизовано наукову спадщину академіка АН УРСР М.М. Кулешова за основними напрямками діяльності та встановлено пріоритетність окремих наукових розробок. Відтворено невідомі й забуті факти його наукової біографії;

– *удосконалено* бібліографію наукових праць вченого та літературних джерел про нього, доповнено джерелознавчу базу за рахунок запровадження до наукового обігу маловідомих архівних документів про М.М. Кулешова;

– *набув подальшого розвитку* напрям історико-наукознавчих досліджень щодо відтворення спадщини видатних вітчизняних учених, діяльності галузевих науково-

дослідних установ і вищих навчальних закладів, а також української наукової біографістики як складової історії науки і техніки.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення і висновки дисертаційного дослідження та введені до наукового обігу документи, матеріали, забуті події і факти можуть бути використані при подальшому вивченні об'єкта дослідження. Науково-прикладне значення одержаних результатів полягає у можливості їх застосування при визначенні пріоритетних напрямів розвитку насінництва та інших галузей. Матеріали дослідження можуть використовуватися для підготовки фахівців з історії науки, спеціалістів сільськогосподарського профілю, написання наукових праць, створення навчальної та довідкової літератури, вивчення спецкурсів з історії аграрної науки.

Особистий внесок здобувача. Викладені в дисертації наукові результати, які виносяться на захист, отримані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження оприлюднені на XI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ, 16 травня 2016 р.); XXVI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, 30–31 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (м. Одеса, 15–16 липня 2016 р.); XI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні». Ч. 2 (м. Київ, 16 травня 2016 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 9 наукових праць, з яких 5 статей, визнаних МОН України фаховими, з них 1 стаття у виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз, 4 публікації апробаційного характеру у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації підпорядкована меті та відповідним дослідницьким завданням, зорієнтована на цілісне, взаємопов'язане висвітлення проблем, сукупність яких узгоджується з предметом дослідження. Робота складається зі вступу, аналізу стану наукової розробки проблеми та її джерельної бази, визначення методологічних засад дослідження, викладу результатів власних досліджень, висновків, списку використаних джерел, що налічує 205 найменувань, 11 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 193 сторінки, основний текст роботи викладено на 158 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження; визначено наукову новизну його результатів, об'єкт, предмет, хронологічні межі та методи наукового пошуку; сформульовано мету та задачі; показано зв'язок роботи з науковими темами і практичне значення одержаних результатів; наведено відомості про особистий внесок здобувача, структуру дисертації й апробацію результатів дослідження.

У першому розділі «**Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологічні засади дослідження**» здійснено історіографічний аналіз наукової

літератури, визначено стан джерельної бази, обґрунтовано теоретико-методичні аспекти дисертації.

У підрозділі 1.1. «Історіографічний аналіз літератури за темою дослідження» проаналізовано історіографію проблеми й визначено, що історіографічні праці, які безпосередньо або дотично висвітлюють тему дослідження, умовно формують певні групи. Це, зокрема, наукові напрацювання з таких напрямів: 1) праці загального плану з історії біологічної і сільськогосподарської науки; 2) роботи, присвячені історії становлення та діяльності науково-дослідних установ; 3) статті співробітників М. М. Кулешова про нього з певною оцінкою наукового внеску вченого; 4) численні публікації про М. М. Кулешова як соратника М. І. Вавилова та про діяльність Всесоюзного інституту рослинництва; 5) статті довідково-біографічного характеру з енциклопедій і довідників.

До першої означеної групи праць, що комплексно висвітлюють розвиток усіх напрямів сільськогосподарської науки у першій половині ХХ ст., належить колективна монографія «Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого жовтня»¹. У вступній статті до видання академік П. А. Власюк висвітлює досягнення в галузі селекції, рослинництва і землеробства. Внесок М. М. Кулешова у вивчення й поширення сортів кукурудзи на українських теренах розкриває академік Б. П. Соколов.

У 1985 р. вийшло друком тритомне фундаментальне історичне видання «Развитие биологии на Украине»². У другому томі постать академіка М. М. Кулешова показано на тлі розвитку окремих напрямів рослинництва – селекційних досліджень, селекції зернових та зернобобових культур, насінництва і насіннезнавства тощо. Це видання стало підсумковим аналізом бурхливого розвитку біологічних досліджень у ХХ ст., зокрема в контексті так званої «зеленої революції» у світі, включаючи й українські землі.

До групи історіографічних напрацювань, що становлять інформативний комплекс безпосереднього висвітлення наукового доробку М. М. Кулешова, належить видання російських учених-фахівців з рослинництва, які відзначали його науковий авторитет ще за радянських часів³. Так, у статті М. В. Трубіна йдеться про досягнення вітчизняного (часів СРСР) рослинництва й селекції. Серед інших видатних учених названо академіка М. М. Кулешова. Дослідник кукурудзи Г. Є. Шмараєв приділяє значну увагу внеску М. М. Кулешова у вивчення цієї культури. Зокрема, у ґрунтовній монографії «Кукуруза» розкрито доробок ученого в систематиці цієї важливої сільськогосподарської культури і зроблено посилання на його основні праці з цього питання. Наступна стаття зазначеного автора

¹ Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого жовтня / Укр. акад. с.-г. наук ; редкол. : П. А. Власюк, П. М. Василенко, І. Н. Романенко [та ін.]. – К. : Держсільгоспвидав, 1957. – 656 с.

² Развитие биологии на Украине : в 3 т. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2. – 456 с.

³ Трубин Н. В. Достижения отечественного растениеводства и селекции / Н. В. Трубин // Докл. ВАХНИЛ. – 1974. – № 5. – С. 11–14; Шмараев Г. Е. Кукуруза : (филогения, классификация, селекция) / Г. Е. Шмараев. – М. : Колос, 1975. – 303 с. – Библиогр. : с. 287–303 (400 назв.); Шмараев Г. Е. Гибридизация кукурузы с теосинте // Г. Е. Шмараев, А. П. Подольская // Вестн. с.-х. науки. – 1981. – № 5. – С. 46–52. – Библиорг. : с. 51–52 (31 назв.).

опублікована в головному галузевому академічному журналі СРСР «Вестник сельскохозяйственной науки», у якій він розкриває значення досліджень ученого з гібридизації кукурудзи.

Становить цінність низка публікацій, що відтворюють науковий доробок М. М. Кулешова як соратника М. І. Вавилова, а також діяльність Всесоюзного інституту рослинництва⁴. Зокрема, у книзі до 80-річчя з дня народження М. І. Вавилова «Н. И. Вавилов и сельскохозяйственная наука» М. Р. Іванов серед іншого також висвітлює діяльність М. М. Кулешова як талановитого дослідника та соратника М. І. Вавилова. Автори тематичного збірника «Рядом с Вавиловым» характеризують величезний обсяг реалізованих під керівництвом академіка задумів, до яких з певних напрямів був причетний М. М. Кулешов. Дана праця вийшла у світ після офіційного засудження «лисенківщини», тому повністю розкриває атмосферу творчої співпраці в системі Всесоюзного інституту рослинництва (ВИР). Крім того, до цієї групи історіографічних досліджень входить ґрунтовна монографія Ф. Х. Бахтеєва «Николай Иванович Вавилов: 1887–1943». Відтворюючи діяльність М. І. Вавилова, автори публікацій серед його співробітників зазначають і М. М. Кулешова.

Комплекс статей довідково-біографічного характеру в енциклопедіях і довідниках доповнює ретроспективне інформаційне поле⁵. Зокрема, в Українській сільськогосподарській енциклопедії (1971) у статті «Насінництво» зазначено про науковий внесок ученого в розвиток вітчизняного насінництва. У 1979 р. вийшла друком книга «История Академии наук УССР», де вміщено біографічну довідку про академіка М. М. Кулешова. Сам цей факт свідчить про офіційне загальнонаукове визнання його здобутків. Наступне фундаментальне енциклопедичне видання «Українська радянська енциклопедія» (1980) подає короткі біографічні дані про академіка та його основні напрацювання. У 1984 р. вийшов друком біографічний довідник, який і донині є цінним виданням, що містить понад 1600 статей про життя та наукову діяльність визначних постатей представників біологічних наук з переліком їхніх основних праць. Належне місце у ньому відведено діяльності академіка М. М. Кулешова.

Праці періоду незалежності України формують наступний комплекс напрацювань з досліджуваної теми і вирізняються більшою об'єктивністю та сутнісним наповненням. Важливі дані з історії Національної академії аграрних наук України та розвитку окремих галузей аграрної науки містить видання «Українська

⁴ Іванов Н. Р. Н. И. Вавилов – организатор и руководитель ВИР / Н. Р. Иванов // Н. И. Вавилов и сельскохозяйственная наука: посвящ. 80-летию со дня рожд. акад. Н. И. Вавилова. – М.: Колос, 1969. – С. 69–83; Рядом с Н. И. Вавиловым: сб. воспоминаний / сост. Ю. Н. Вавилов. – 2-е изд., доп. – М.: Сов. Россия, 1973. – 253 с.; Бахтеев Ф. Х. Николай Иванович Вавилов: 1887–1943. / Ф. Х. Бахтеев. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1987. – 272 с.: ил. – (Сер. «Научно-биографическая литература»).

⁵ Насінництво // Укр. с.-г. енцикл. – 1971. – Т. 2. – С. 370; Кулешов Николай Николаевич: (биограф. справка) // История Академии наук УССР. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 380: портр.; Кулешов Микола Миколайович // Укр. рад. енцикл. – К.: УРЕ, 1980. – С. 565; Кулешов Микола Миколайович: (биограф. справка) / Биологи: биограф. справ. / Т. П. Бабий, Л. Л. Коханова, Г. Г. Костюк [и др.]. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 345: портр.

академія аграрних наук. 1991–1995»⁶. Зокрема, у першому розділі «Сторінки історії» зазначається, що, незважаючи на перебудови в певні історичні періоди, в науково-дослідних установах академічної мережі зберігалися кращі традиції, закладені вченими-ентузіастами. Ґрунтовна праця «Насінництво й насіннезнавство зернових культур» в основному розглядає питання, які стосуються профільних проблем, але розкриває й історичні складові. Наприклад, позитивно оцінено роботу очолюваної М. М. Кулешовим Центральної контрольно-насінневої станції. Діяльність ученого охарактеризовано як плідну та важливу для становлення контрольно-насінневої справи не тільки УРСР, а й СРСР. Поряд із М. М. Кулешовим згадано видатних учених – П. Р. Сльозкіна, В. Я. Юр'єва, В. Р. Вільямса, а також школу академіка, що вважається кращою у своїй галузі знань в колишньому СРСР та званою в країнах Європи.

Серед цінних сучасних історичних праць слід назвати монографію дослідників науки В. А. Вергунова та О. Ф. Глоби «Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)»⁷, у ній висвітлено основні етапи розвитку цього потужного науково-освітнього центру. Здійснено історико-науковий аналіз становлення мережі сільськогосподарських дослідних установ на Харківщині, напрямів їхньої діяльності, здобутків учених з вирішення проблем селекції і насінництва. Автори відводять М. М. Кулешову чільне місце у плеяді історичних постатей другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Детально характеризують діяльність М. М. Кулешова у період перших його науково-організаційних здобутків і підкреслюють роль ученого як організатора контрольно-насінневої справи та її дослідника. Крім того, у працях, виданих під егідою Національної академії аграрних наук України в останні десятиріччя, узагальнено відображено результати наукових досліджень з окремих питань аграрної науки України та її історії, зокрема селекції, насінництва й сортознавства пшениці. У цих виданнях академіка АН УРСР і УАСГН М. М. Кулешова названо дослідником і організатором сільськогосподарської дослідної справи в Україні першої половини ХХ ст.

Таким чином, встановлено, що наявний комплекс історіографічних видань про життєдіяльність М. М. Кулешова певною мірою висвітлює його основні наукові здобутки у насінництві, рослинництві та ін. Водночас деякі аспекти його біографії й діяльності (сибірський період, робота на громадських засадах тощо) потребують уточнення, а всі етапи життя – поглиблених пошуків та аналізу.

⁶ Українська академія аграрних наук. 1991–1995 / підгот. та редкол.: О. В. Бусол, М. В. Зубець, В. М. Круть [та ін.]. – К.: Аграр. наука, 1996. – 263 с.; Насінництво й насіннезнавство зернових культур / М. М. Гаврилюк, М. А. Литвиненко, М. О. Кіндрок [та ін.]; ред. М. О. Кіндрок; Укр. акад. аграр. наук; Селекц.-генет. ін-т – Нац. центр насіннезнавства та сортотвчення. – К.: Аграр. наука, 2003. – 240 с. – («Практичне насінництво і сучасне насіннезнавство»).

⁷ Вергунов В. А. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.) / В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба; УААН, ДНСГБ; наук. ред.: В. А. Вергунов, В. П. Петренко. – Х., 2004. – 171 с.; портр. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 6.).

У підрозділі 1.2. «Джерела та методологічні засади дисертації» систематизовано джерела, що використовувалися автором за походженням, видами, формою та змістом. Обґрунтовано основні методологічні принципи, на основі яких було здійснено вибір засобів, прийомів і методів пізнання, обрано напрями та шляхи дослідження означеної теми. Застосований комплекс методів дав змогу системно простежити творчий шлях академіка М. М. Кулешова та визначити його внесок у розвиток рослинництва, зокрема насінництва і сортознавства України в першій половині ХХ ст.

В основу дисертаційного дослідження покладено оригінальні праці М. М. Кулешова, аналіз яких сприяв відтворенню цілісної картини становлення його наукових інтересів, означенню пріоритетних напрямів творчої діяльності в контексті розвитку вітчизняної галузевої науки.

Біографічні уточнення здійснено завдяки використанню матеріалів державних архівів України. З Державного архіву м. Києва залучено документи щодо навчального процесу агрономічного відділення Київського політехнічного інституту (КПІ), нині – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», студентом якого був М. М. Кулешов. В Архіві Харківського національного аграрного університету імені В. В. Докучаєва віднайдено матеріали особової справи за № 234 «Кулешов Николай Николаевич», яка налічує 485 сторінок різних оригінальних документів та офіційно засвідчених копій. Використано матеріали архіву Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва, де зберігається особова справа вченого за № 14.

Крім того, цінним джерелом для виявлення окремих неточностей став збірник документів «Заклеймленные властью. Услышать голоса» з фондів Державного архіву Російської Федерації. Зокрема, нашого дослідження стосуються деякі опубліковані в ньому копії оригінальних документів з фонду Р-8409. Також використано копії архівних матеріалів Федеральної служби безпеки Росії – «Суд палача. Николай Вавилов в застенках НКВД».

До джерельної бази залучено матеріали з'їздів, конференцій, нарад, журнали засідань фахових товариств, опубліковані в періодиці або в окремих збірках матеріалів. У результаті їхнього аналізу з'ясовано, що М. М. Кулешов упродовж свого творчого життя брав участь у переважній більшості головних спеціалізованих форумів, виступав із доповідями щодо актуальних проблем насінництва, селекції та ін. За його промовами, відповідно до результатів проведених робіт як у межах УРСР, так і СРСР, прийнято низку регламентуючих документів.

Використаний масив з періодичних видань – газет і журналів, вміщує не лише оригінальні статті М. М. Кулешова та інших науковців, але і хроніку подій, рецензії та реферати, звіти про наукову діяльність, списки членів товариств, Сільськогосподарського наукового комітету України, ювілейні статті та некрологи. Цей комплекс матеріалів становить вагомий складову частину джерельної бази дисертаційного дослідження.

У другому розділі «**Етапи формування особистісних і творчих орієнтацій та переконань М. М. Кулешова**» представлено результати вивчення життєдіяльності вченого і запропоновано її періодизацію. Відтворено цілісну

картину становлення особистості, наукового світогляду і наукової (теоретичної й дослідницької емпіричної) та організаційної діяльності.

У підрозділі 2.1. *«Навчання та входження в науку»* розкрито становлення наукових і педагогічних орієнтирів М. М. Кулешова упродовж 1909–1913 рр. під час навчання на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту. У час навчання М. М. Кулешова, це відділення було осередком сільськогосподарської освіти найвищого рівня, побудоване на тогочасних новітніх засадах. Професорсько-викладацький колектив являв собою плеяду видатних учених, висококваліфікованих педагогів того часу.

З'ясовано, що значною мірою вплинули на становлення наукового світогляду М. М. Кулешова у студентські роки декан сільськогосподарського відділення, фахівець з конструювання та використання сільськогосподарської техніки, професор К. Г. Шіндлер та один із визнаних організаторів науково-освітньої агрономії професор П. Р. Сльозкін. Також на сільськогосподарському відділенні у цей період працювали авторитетні професори: ініціатор створення в КПІ зоологічної лабораторії та зоологічного музею Ю. М. Вагнер; засновник широковідомої школи прикладної фітофізіології Є. П. Вотчал; вчений-агроном, селекціонер і організатор селекційно-насіннезнавчої справи В. В. Колкунов та ін.

У підрозділі акцентовано увагу на важливості відправного моменту дослідницької діяльності М. М. Кулешова, яка розпочалася під час двох його студентських практик. Перша (1911) відбувалася на Одеському дослідному полі під керівництвом його директора – видатного вченого, одного із засновників наукового напрямку про сухе землеробство, професора В. Г. Ротмістрова. У цей час М. М. Кулешов співпрацював з А. О. Сапегіним і В. Є. Пісаревим у постановці досліду з сортосумішами, який показав роль відбору у вживанні пристосованих біотипів. Наступна практика відбувалася у 1912 р. на Харківській селекційно-дослідній станції, за результатами якої М. М. Кулешов успішно захистив дипломну роботу *«Ботанико-агрономическая характеристика сортов кукурузы»*, виконану під керівництвом П. Р. Сльозкіна.

Після закінчення інституту М. М. Кулешов працював до 1915 р. агрономом на Харківській селекційно-дослідній станції, у Петровській сільськогосподарській академії в Москві та в Бюро з прикладної ботаніки у Петербурзі. У 1916 р. він працював на посаді асистента кафедри загального землеробства Донського політехнічного інституту (м. Новочеркаськ). Як засвідчив аналіз, у цей період М. М. Кулешов виконує експериментальні роботи і здобуває перші успіхи у вирішенні проблем вирощування вики та еспарцету, культури кукурудзи, а також аналізує роботу і значення селекційних станцій.

У підрозділі 2.2. *«Становлення М. М. Кулешова як ученого-рослинника»* відображено особливості його діяльності в напрямі розгортання ботанічних досліджень, сортовивчення та селекції рослин.

Визначено, що наступний етап творчої діяльності М. М. Кулешова розпочався з призначення у 1915 р. на посаду завідувача лабораторії фізіології Харківської селекційної станції. Створена у 1908 р. установа під керівництвом видатного вченого-аграрія П. В. Будріна започаткувала систему наукових досліджень у галузі селекції та насінництва зернових і колоскових культур, кукурудзи. З перших днів

роботи на станції проводилися випробування сортів озимої пшениці, а з 1910 р. розширено роботи з різними сільськогосподарськими культурами (ярою пшеницею, просом, вівсом, ячменем). Заснування станції мало важливе значення, оскільки в той час на державному рівні повною мірою усвідомлювалася необхідність створення стійких до хвороб і посухостійких сортів вітчизняної селекції. Селекційна наука за кордоном вже мала вагомі здобутки, які поширювала, активно рекламувала та впроваджувала свій насіннєвий матеріал і на теренах царської Росії. Але закордонні сорти часто виявлялися непридатними в інших природно-кліматичних умовах, тому постала потреба запровадження вітчизняного системного сортовипробування.

Здійснений у підрозділі системний аналіз відповідного джерельного комплексу дає підстави стверджувати, що М. М. Кулешов виконав важливі дослідження з насіннезнавства та сортознавства, результати яких мають актуальне значення й нині. Так, у роботі «Борьба рас яровой пшеницы» (1922) він розглядає проблеми екологічного рослинництва та аналізує роботи з цього напрямку вітчизняних та зарубіжних колег. Вирощування сільськогосподарських культур у змішаних посівах він називав співжиттям або симбіозом розумно підібраних один до одного, наприклад, зернових (виснажуючих) або бобових – азотозбираючих (збагачуючих) рослин. У результаті експериментальних посівів із трьома чистими лініями ярої пшениці, виведених В. Я. Юр'євим і наданих ним для дослідів, які висівалися за розробленою чіткою схемою з однаковою кількістю зерен і з різними комбінаціями змішування, М. М. Кулешов зробив припущення про те, що у змішаних посівах показники врожайності підвищуються. Проте у подальших дослідках ця гіпотеза не отримала підтвердження.

Доведено, що рослинництво, селекція і насінництво сільськогосподарських культур, екологічне рослинництво – це галузі й напрями, в яких учений одержав вагомі наукові здобутки на етапі їхнього становлення. Працюючи на Харківській сільськогосподарській обласній селекційній дослідній станції, М. М. Кулешов обирає провідний напрям своїх досліджень – культуру кукурудзи. Описує її сорти, досліджує пилок і його розповсюдження, ставить досліди з метою визначення приросту маси кукурудзи та ін. Проводить ботанічне дослідження культурних польових рослин на Харківській селекційній станції, зокрема у 1924–1926 рр. вивчив і систематизував близько 200 зразків польових рослин.

Аналіз діяльності М. М. Кулешова на посаді директора Центральної контрольно-насіннєвої станції Наркомзему УСРР упродовж 1918–1926 рр. дає підстави для узагальнюючого висновку, що основну увагу вчений приділив удосконаленню контрольно-насіннєвої справи, її систематизації, розробці науково обґрунтованих методик, консолідації спеціалістів галузі. Його наукові пошуки ґрунтувалися на співпраці з фахівцями, провідними вченими, а також вивченні та практичному застосуванні кращого зарубіжного досвіду. М. М. Кулешова по праву вважають ініціатором багатьох основоположних принципів і заходів з організації контрольно-насіннєвої справи в СРСР і в УРСР зокрема.

Проаналізувавши участь ученого в міжнародних конгресах з насіннезнавства та контрольно-насіннєвої справи, дійшли висновку, що його знайомство з постановкою дослідної справи в європейських країнах стало підґрунтям для узагальнення досвіду світового землеробства, досягнень науки тощо. Запрошений у

1926 р. М.І. Вавиловим до Всесоюзного інституту рослинництва керівником групи зернових культур, учений займався збиранням та інтродукцією рослин світового ареалу. М. М. Кулешов брав участь у наукових експедиціях до Середньої Азії, у Закавказзі та в США.

У підрозділі 2.3. «Науково-освітня діяльність під час заслання» охарактеризовано творчу роботу М. М. Кулешова для потреб сільського господарства Сибіру в період, коли він відбував покарання за несправедливим звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Його було засуджено у 1933 р. до трьох років заслання до Східно-Сибірського краю, у 1938 р. знову заарештовано і засуджено, у 1939 р. звільнено і реабілітовано.

У результаті дослідження встановлено, що упродовж 1933–1944 рр. учений вивчав східносибірське землеробство, зокрема досвід вирощування, агротехніку та насінництво багаторічних трав. Читав лекції з рослинництва в Іркутському сільськогосподарському інституті, де очолював кафедру рослинництва.

М. М. Кулешов дослідив історію поширення люцерни, а саме її ботаніко-систематичні дані; екологічні типи жовтої люцерни та їх використання, дикорослі види люцерни, а також узагальнив результати робіт з люцерни сибірських дослідних установ (Сибірський НДІ зернового господарства, Мінусінське дослідне поле, Приенісейська (Красноярська) і Камалинська дослідні станції, Тулунська дослідна станція та інші дослідні установи Передбайкалля, Бурят-Монгольська (Онохойська) дослідна станція та інші дослідні установи Забайкалля). Це дало змогу вирішувати проблеми вирощування культури люцерни у Східному Сибіру (вибір сорту і місця для висівання, попередники, способи, терміни та норми висіву, догляд за полем та час укосу).

У Красноярській насінневій лабораторії за фінансової підтримки Східносибірського крайового земельного управління М. М. Кулешов очолив комплексні дослідження з насінництва та насіннезнавства. У результаті було виконано низку важливих робіт: вивчено насіння культури моркви, енергію проростання та схожість посівного зерна хлібів (пшениця, овес, ячмінь); складено таблиці з енергії проростання та схожості зернових хлібів краю за 1931–1935 рр.; обґрунтовано висновок про обов'язкове дотримання визначених термінів збирання врожаю, а не лише правильної агротехніки, вибору сорту та досягнення воскової стиглості. Отримані у той час М. М. Кулешовим висновки дозволили зробити припущення, що за умови наукового забезпечення східносибірське землеробство здатне долучитися до загальносоюзних планів виробництва зерна.

У 1938 р. вчений почав працювати в південно-західному Сибіру в Омському сільськогосподарському інституті завідувачем кафедри рослинництва. Цього року рішенням Вищої атестаційної комісії РНК СРСР 11 січня 1938 р. М. М. Кулешову присуджено вчений ступінь доктора сільськогосподарських наук без захисту дисертації. Поряд із викладацькою роботою він інтенсивно проводив наукові пошуки, в основному щодо встановлення термінів формування, наливу та дозрівання зерна у пшениці.

Доведено, що завдяки ґрунтовним знанням та організаторським здібностям М. М. Кулешов запровадив широкі дослідження з рослинництва та насінництва, встановив тісні зв'язки з сортодільницями та науковими установами, виявив себе як

знавець фундаментальних основ насінництва. У працях ученого містяться рекомендації та поради щодо таких основних критеріїв якості насіння: 1) відповідних сортів для певного регіону, а також щодо різних районів областей з урахуванням наявних ґрунтово-кліматичних умов; 2) вологості; 3) схожості (основний показник – 95%). У його роботах сибірського періоду ґрунтовно висвітлено вимоги до доброякісного насіння; строки початку спостереження за його якістю; рекомендації щодо вибору сорту і підтримання сортової чистоти; причини високої вологості зерна, запропоновано засоби для отримання зерна кондиційної вологості; способи забезпечення високої схожості насіння, збереження насінневого фонду тощо.

У підрозділі 2.4. *«Закладення основ розвитку агроекологічних досліджень»* проаналізовано внесок М. М. Кулешова в методологію агроекологічних досліджень культурних рослин, створення наукової школи генетичного рослинництва.

Встановлено, що у 1945 р. він повернувся в УРСР і до останніх днів свого життя працював у Харкові. Проводив науково-дослідну й педагогічну роботу – очолював кафедру рослинництва, а згодом обіймав посаду заступника директора з наукової роботи Харківського сільськогосподарського інституту ім. В.В. Докучаєва. Організоване у 1948 р. М. М. Кулешовим дослідне поле на території навчального господарства з широкою програмою досліджень у галузі рослинництва польових культур стало основною експериментальною базою агрономічних кафедр і відіграло важливу роль у підготовці студентів, аспірантів та проведенні науково-дослідної роботи викладачів.

Результати дослідження доводять, що під керівництвом М. М. Кулешова було з'ясовано вплив термінів висівання, погодних умов та добрив на динаміку хвороб і шкідників у посівах різних сільськогосподарських культур. Одержані результати виявилися настільки плідними, що стали певною основою для теоретичного підґрунтя та практичного ведення сільського господарства Харківської області щодо термінів висіву та біології великої кількості сільськогосподарських культур і взаємовідносин їх у природних умовах і агротехнічних впливах. У цьому зв'язку низку існуючих на той час положень в агрономії було переглянуто і змінено. Крім того, вчений широко висвітлював причини загибелі озимих хлібів в Україні та ступінь зимостійкості залежно від географічного походження сортів тощо. Низку праць він присвятив питанням обробітку багаторічних трав у Лівобережному Лісостепу УРСР, а також формуванню, наливу й досягненню зерна ярої пшениці залежно від умов зростання.

Загальними зборами АН УРСР у 1948 р. М. М. Кулешова обрано членом-кореспондентом АН УРСР, а у 1951 р. – дійсним членом АН УРСР Відділення сільськогосподарських і біологічних наук за спеціальністю рослинництво (екологія сільськогосподарських культур). Учений за сумісництвом працював заступником директора з наукової роботи в Інституті генетики та селекції АН УРСР – від часу його створення в 1946 р. й до моменту реорганізації Інституту та Харківської селекційної станції у 1956 р. в Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції та генетики. Його структурною одиницею у 1956 р. стала лабораторія екології, пізніше – відділ агроекології та рослинних ресурсів. Разом із професором Л. М. Делоне учений досяг значних результатів щодо використання

генофонду пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи, гороху, нуту, квасолі та інших культур для цілей селекції і вирішення прикладних питань генетики. Як доводить системний аналіз, ці роботи та результати діяльності ще багатьох установ України з означеного напрямку стали невід'ємними складовими створення українського генетичного банку рослин. Аналогічна лабораторія експериментального рослинництва при кафедрі рослинництва Харківського сільськогосподарського інституту була організована й очолена М. М. Кулешовим у 1962 р. Тематика досліджень лабораторії стосувалася впливу екологічних і агротехнічних чинників на польову схожість і розвиток сходів, закономірностей розвитку кореневої системи сільськогосподарських культур, а також багатьох інших важливих питань рослинництва.

Третій розділ **«Науково-історичний аналіз головних напрямів діяльності М. М. Кулешова»** відображає результати систематизації наукового доробку вченого та його роль у розвитку сільськогосподарської науки.

У підрозділі 3.1. *«Внесок М. М. Кулешова у розвиток наукових основ вітчизняного насінництва»* розкрито наукові напрацювання вченого для потреб насінницької галузі. У перші десятиліття радянської влади насіннева справа набула пріоритетного розвитку й почала комплексно розвиватися. Поступово створювалася система накопичення державного фонду сортового насіння, значно розширено площі чистосортних посівів, значною мірою завдяки ефективній діяльності селекційних установ – Одеської, Драбівської, Миронівської, Катеринославської (Синельниківської), Великополовецької (з 1922 р. – Білоцерківської), Носівської, Поліської, Чернігівської та інших дослідних станцій. Розгорнуті ними дослідження сприяли розробленню теоретичних засад селекції і практичному створенню нових сортів сільськогосподарських рослин.

Встановлено, що високим рівнем роботи вирізнялася Харківська контрольно-насіннева станція, очолювана відомими ученими: Н. С. Барабошкіним (1907–1913), О. А. Янатою (1913–1915) та М. М. Кулешовим (1918–1926). У період керівництва М. М. Кулешова установа не тільки за назвою (Центральна насіннева станція УРСР), а й за статусом на високому фаховому рівні забезпечувала проведення насінневого контролю. Установа представляла інтереси контролю за насінням перед центральними відомствами та опрацьовувала питання побудови контрольно-насінневої мережі. З 1918 р. почалося переорієнтування та пошуки нових форм насінництва, подолання тяжких повоєнних наслідків. З іншого боку, підсилилася діяльність з обробки аналітичних матеріалів за минулі роки. У 1919 р. кількість зразків насінневого матеріалу збільшується до 1613, поновлено роботи з польового (грунтового) контролю. У 1924 р. контрольно-насінневу справу УСРР остаточно законодавчо оформлено завдяки підтримці держави. На станції під керівництвом М. М. Кулешова проводили дослідження М. Л. Векслерчик, П. В. Дриженко, А. М. Єгорова, Ф. І. Єфремов, Є. Т. Мурін. Як наслідок колективної роботи, на основі результатів аналізів попередніх років було створено методи виведення норм сортової оцінки насіння та лабораторного розпізнавання насіння озимої і ярої пшениці. Поряд з обробкою матеріалів за минулі роки досліджували післязбиральне дозрівання сільськогосподарських культур. Науково-дослідна установа за час керівництва М. М. Кулешова стала однією з найбільших насінневих станцій країни.

За надзвичайно складних соціально-політичних та економічних умов в УСРР було організовано чітку систему насінництва на основі тісної взаємодії науки з виробництвом. Це сприяло прискореному розмноженню нових сортів і гетерозисних гібридів, збереженню чистосортності й типовості, забезпеченню високих посівних якостей та врожайних властивостей, вирощуванню сортового насіння в кількостях, необхідних для сівби і створення страхових фондів.

Діяльність створеного у 1922 р. за ініціативи НКЗС УСРР Всеукраїнського товариства насінництва сприяла активізації розвитку галузі насінництва в Україні, виведенню нових сортів, репродукції, закупівлі та збуту сортового матеріалу, приведенню його обсягів і напрямів відповідно до економічних та державних потреб країни і зовнішнього ринку. Членами товариства стали видатні діячі сільськогосподарської дослідної справи: М. М. Кулешов, М. М. Вольф, О. Ф. Гельмер, П. А. Діброва, М. Д. Ємалакі, М. З. Рєзніков, В. І. Сазанов, А. Л. Триліський, В. Я. Юр'єв та ін.

Після виступу М. М. Кулешова на 4-му Міжнародному конгресі з контрольної насінневої справи (Кембрідж, 1924), Харківська й найбільші насінневі контрольні станції УСРР – Київська, Одеська, Дніпропетровська увійшли до Міжнародного Союзу насінневих контрольних станцій. Вивчення М. М. Кулешовим стану контрольної насінневої справи Західної Європи з аналізом законодавчої сторони насінневого контролю сприяло появі законодавчого акта – постанови РНК УСРР від 31 січня 1926 р. «О государственном контроле семенного материала у торговых предприятий», яка надала системності контролю насіння.

У підрозділі 3.2. *«Вивчення та випробування культурних рослин у системі Всесоюзного інституту рослинництва»* узагальнено творчий внесок М. М. Кулешова у становлення вітчизняного сортознавства. Діяльність ученого у Всесоюзному інституті рослинництва та його української філії упродовж 1925–1933 рр. відзначена співробітництвом із видатним ученим М. І. Вавиловим та іншими визначними науковцями у галузі рослинництва. Активно співпрацюючи із Всесоюзним інститутом прикладної ботаніки і нових культур, М. М. Кулешов провів географічні дослідження і спостереження, здійснив оцінку та облік культурної флори світу. Фактично вперше у світовій біологічній науці було започатковано вивчення зміни ознак та властивостей рослин залежно від умов навколишнього середовища. Доведено, що цей період творчого життя М. М. Кулешова характеризується науковим зростанням, розширенням досліджень із поглибленим вивченням вітчизняних сільськогосподарських культур порівняно з закордонними рослинами, застосуванням кращого зарубіжного досвіду в науковій діяльності, а також виробленні основних засад ведення контрольної насінневої справи в Україні.

Встановлено, що результати виконаних досліджень вченого розподіляються за такими тематичними блоками: аналіз насінневої справи за кордоном; культурна флора та сортовий склад полів УРСР і СРСР; світова колекція форм кукурудзи, сорго, культура зернових; екологія, систематика, агротехніка кукурудзи. Він відтворив екологічні типи рослин, які увійшли до складу відомих світових рослинних колекцій ВІРу, виділив і описав цінні форми закавказького еспарцету, а

також пропагував селекційний метод виведення подвійних гетерозисних гібридів інцухт-ліній у кукурудзи, підібраних за високою комбінаційною здатністю.

М. М. Кулешов довів, що до завдань екології сільськогосподарських культур належить їх біологічне обґрунтування, а сама галузь є складовою наукового рослинництва, яка вивчає закономірності та взаємодію чинників впливу на рівень урожайності культурних рослин, її стійкість по роках, якість та агротехнічні умови. При цьому враховують властивості й ознаки рослини, метеорологічні та ґрунтові умови вирощування, біотичні фактори (шкідники, хвороби, бур'яни), застосування зрошення й снігозатримання. Поглиблюючи екологічні спостереження за сільськогосподарськими культурами, М. М. Кулешов здійснив їхнє методичне обґрунтування. Результатами дослідження доведено, що під керівництвом ученого створено низку методик: прискореної оцінки екологічних особливостей сортів ранніх ярих зернових; розподіленого вивчення умов проростання польових культур; лабораторно-польових дослідів в екологічних дослідженнях; виділення головного стебла під час аналізу рослин зернових культур; обліку впливу залягання на продуктивність колосу; спостережень за станом насіння в ґрунті від висівання до сходів та ін.

У підрозділі 3.3. «Розвиток наукових пошуків з культури кукурудзи у творчій спадщині вченого» висвітлено особливості дослідження кукурудзи М. М. Кулешовим, яке він вів упродовж усього періоду наукової діяльності. Перші спроби ботаніко-агрономічної характеристики сортів кукурудзи були здійсненні у його дипломній роботі, аспірантські пошуки також присвячено культурі кукурудзи. Найінтенсивніше поглиблення знань про культуру кукурудзи відбулося у співпраці з академіком М. І. Вавиловим. У Всесоюзному інституті рослинництва М. М. Кулешов очолював дослідницьку групу, яка працювала з культурою зернових та в галузі насіннізнавства, зокрема вивчала світову колекцію форм кукурудзи й сорго.

Аналіз наукових праць М. М. Кулешова з культури кукурудзи дає нам підстави стверджувати про суттєвий доробок ученого в цьому напрямі. Зокрема, він запропонував для впровадження у виробництво зубоподібні сорти кукурудзи як найбільш урожайні. За результатами вивчення колекції азійських форм кукурудзи вчений виділив підвид воскоподібної кукурудзи, який має відмінні якості крохмалю. У 1929 р. М. М. Кулешов зробив повідомлення про новий метод селекції кукурудзи створенням самозапилених ліній та з подальшим використанням їх для одержання простих і подвійних гібридів. У 1930 р. він визначив райони можливого поширення на території країни 10 млн. гектарів під посів кукурудзи і можливість вирощування в північніших районах для використання на силос. У 1933 р. обґрунтував висновок, що відновлення та розвиток тваринництва неможливі без розширення посівів кукурудзи та удосконалення методів її використання.

Встановлено, що праці М. М. Кулешова з дослідження культури кукурудзи (походження, біологія, систематика та агротехніка) виявилися важливими водночас як для селекції, так і для агротехніки вирощування цієї рослини. Учений описав різновиди кукурудзи і сорти, що широко використовувалися в СРСР та у світі. Його географічний розподіл сортового різноманіття кукурудзи був найбільш повним і надав ученим світу нові знання про цю культуру. Дослідник запропонував основи

особливої агротехніки кукурудзи, що прискорює дозрівання, підвищує і сприяє збільшенню стійкості врожаїв. Він виявив залежність між кількістю листків і довжиною вегетаційного періоду кукурудзи. Вченому належить відкриття та опис нового підвиду – воскоподібної кукурудзи (*Zea mays L. Caratina Kuleshov*), що внесена у світовий каталог під його ім'ям. У практиці селекціонерів її використовують як один з компонентів при створенні гібридів з метою надання зерну більш цінних, поживних і технологічних властивостей.

Четвертий розділ **«Педагогічна та суспільно-громадська діяльність М. М. Кулешова»** висвітлює участь і роль ученого в підготовці спеціалістів і наукових кадрів галузі, популяризації й організації науково-дослідної роботи.

У підрозділі 4.1. *«Науково-педагогічна робота»* відображено участь М. М. Кулешова в освітньому процесі, яка тривала фактично упродовж усього його творчого життя. Він завідував кафедрами трьох вищих навчальних закладів країни – кафедрою спеціального землеробства Харківського сільськогосподарського інституту (1922–1926), кафедрою рослинництва Іркутського та Омського сільськогосподарських інститутів (1933–1945), кафедрою рослинництва Харківського сільськогосподарського інституту (1945–1968). Робота у вищих навчальних закладах переважно була основною за записами в особових справах, а в науково-дослідних установах М. М. Кулешов працював за сумісництвом.

Встановлено, що підготовкою наукових кадрів найвищої кваліфікації – кандидатів та докторів сільськогосподарських наук учений розпочав займатися у Харківському СГІ ім. В. В. Докучаєва лише в 60-річному віці. Під його науковим керівництвом захищено близько 70 дисертаційних досліджень, у тому числі докторські дисертації захистили І. А. Лук'яненко, Л. А. Марченко, Б. В. Палферов, А. Ф. Якименко. Обґрунтованість екологічних засад рослинництва, на основі яких розроблялися відповідні агротехнічні заходи, продовжили Г. В. Корнєєв, А. Ф. Якименко, В. С. Цибулько, Г. К. Фурсова та ін. Наукова школа М. М. Кулешова вважалася однією з найкращих у колишньому СРСР і відома у Великобританії, Болгарії, Німеччині, Польщі та інших країнах світу. Концептуальними засадами наукової школи вченого є вивчення сільськогосподарських рослин у взаємодії з екологічним середовищем їхнього зростання, що важливо й нині застосовувати у сільськогосподарському виробництві при екологічно чистій агротехніці.

У підрозділі 4.2. *«Участь у галузевих форумах та наукових експедиціях»* охарактеризовано діяльність ученого як активного організатора й популяризатора сільськогосподарської дослідної справи шляхом дієвого впливу на прийняття державних рішень у напрямі її розвитку.

Результати дослідження засвідчили, що на початку 20-х рр. ХХ ст. контрольно-насіневі установи в Україні долали певні труднощі у своїй діяльності, а саме – належність станцій до різних відомств, неузгодженість у функціях, методиці тощо. Потребу налагодити чіткий насінневий контроль і його науково-методичне забезпечення розглядали на численних галузевих форумах, які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. допомагали активному спілкуванню фахівців, а їхні рішення зазвичай виконувалися на державному рівні. М. М. Кулешов неодноразово виступав з науково обґрунтованими доповідями, зокрема про стан контрольно-насіневої

справи, норми оцінки насіння, його післязбиральне дозрівання, порівняльну точність роботи контрольно-насінневих станцій СРСР та ін.

Знаковим стало проведення Всеукраїнської наради з контрольно-насінневої справи в УСРР (Харків, 1925), на якій серед 18 доповідей, 3 виголосив М. М. Кулешов: «Основные принципы организации контрольно-семенного дела», «Программа работ Центральной семенной контрольной станции УССР», «4-й международный конгресс по контрольно-семенному делу и контрольно-семенное дело в Западной Европе». Ці доповіді стали основою подальшої роботи з організації контрольно-насінневої справи в Україні. У 1926 р. мережу державних насінневих контрольних станцій було затверджено постановою Раднаркому УСРР «Про державний контроль насінневого матеріалу в торгових підприємствах».

Як висококласний спеціаліст учений-рослиник брав активну участь у експедиціях світового рівня з метою вивчення дикої і культурної флори та відбору зразків для подальшого розвитку вітчизняних селекційних досліджень. З цією метою він відвідав Вірменію, Азербайджан, Середню Азію та інші країни світу: Американський континент: Канаду, США, Південну Америку (Перу, Болівію, Кубу, Чилі, Бразилію, Аргентину, Уругвай, острови Пуерто-Ріко); Європу: Німеччину, Данію і Швецію, Францію. У своїх працях М. М. Кулешов висвітлював загальний стан розвитку насінницької галузі та актуальні проблеми, вирішенням або опрацюванням яких займався безпосередньо.

Встановлено участь М. М. Кулешова у суспільно-громадському житті країни як депутата районної, міської і обласної Рад народних депутатів, члена обласного правління товариства «Знання», Науково-технічного товариства сільського господарства, Товариства розповсюдження політичних і наукових знань УРСР та ін.

ВИСНОВКИ

У результаті виконаного дослідження одержано узагальнюючі результати, які виносяться на захист.

1. Аналіз стану історичних напрацювань з теми дисертації та її джерельної бази дає підстави констатувати, що наукова й організаційна діяльність академіка М. М. Кулешова не була предметом системного дослідження. Наявні праці не відтворюють цілісну картину діяльності вченого, дещо стисло окреслюють перебіг подій його творчого життя або ж фрагментарно висвітлюють окремі аспекти біографії та наукових досягнень зі становлення науково-організаційних засад насінництва, сортознавства та екологічного напрямку в рослинництві.

Поетапний аналіз історичної ретроспективи дав змогу визначити приріст знань у тих напрямках науки, до яких був причетний учений та з'ясувати грані його таланту як дослідника, теоретика та організатора сільськогосподарської дослідної справи, що дало можливість осмислити мотивацію подальших кроків плідної діяльності академіка М. М. Кулешова, визначити значущість його реального внеску в розвиток науки. Результати історіографічного аналізу довели, що наукові пошуки вченого належали до найважливіших пріоритетних напрямів вітчизняної сільськогосподарської науки.

2. З'ясовано, що навчання в одному з кращих вищих навчальних закладів України, вплив авторитетних учених-викладачів дали М. М. Кулешову можливість

опанувати ґрунтовні знання та стати вченим-агрономом I розряду. Перші студентські практики на Одеському дослідному полі під науковим керівництвом В. Г. Ротмістрова та на Харківській селекційній станції під керівництвом В. Я. Юр'єва визначили його шлях як агронома, біолога в рослинництві.

3. За результатами досліджень у відповідності з важливими змінами в життєвому шляху М. М. Кулешова, впорядковано періодизацію творчої діяльності вченого.

I період (1890–1915) – формування особистості та наукового світогляду окреслено роками дитинства та навчанням на агрономічному відділенні Київського політехнічного інституту у 1909–1913 рр., де працювали видатні професори К. Г. Шіндлер, П. Р. Сльозкін та ін.

II період (1915–1933) – становлення М.М. Кулешова як ученого-рослинника характеризує науково-організаційну, педагогічну та дослідницьку діяльність науковця у складних умовах перших років радянської влади на посаді директора Центральної контрольної-насіenneвої станції Наркомзему України, згодом завідувача кафедри спеціального землеробства (рослинництва). Він працював також у Всесоюзному інституті прикладної ботаніки та нових культур ученим-спеціалістом, завідувачем секції кукурудзи і сорго, в.о. завідувача сектору світових рослинних ресурсів. Плідна співпраця з визначним ученим М. І. Вавиловим дала змогу вивчати рослинність у різних куточках земної кулі. М. М. Кулешов присвятив переважну більшість своїх праць польовим культурним рослинам України, був обізнаний з великою різноманітністю рослин інших частин СРСР, вивчив культурну флору Азербайджану та ін. У цей період відбулися перший та другий арешти вченого за сфабрикованими звинуваченнями.

III період (1933–1945) – науково-освітня діяльність М.М. Кулешова під час заслання на посадах керівника наукової групи Іркутської контрольної-насіenneвої лабораторії, завідувача кафедри рослинництва Іркутського сільськогосподарського інституту, професора, завідувача кафедри рослинництва Омського сільськогосподарського інституту. Вчений вивчав східносибірське землеробство, зокрема досвід вирощування, агротехніку та насінництво багаторічних трав.

IV період (1945–1968) – закладення наукових основ розвитку агроекологічних досліджень під час роботи на посадах професора, завідувача кафедри рослинництва, заступника директора з наукової роботи Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва, заступника директора з наукової роботи Інституту генетики і селекції АН УРСР. Вченого було обрано дійсним членом АН УРСР Відділення сільськогосподарських і біологічних наук за спеціальністю рослинництво (екологія сільськогосподарських культур).

4. Вивчення й аналіз багатосторонньої діяльності М. М. Кулешова дозволили виділити окремі тематичні напрями його наукового доробку: культурна флора і сортовий склад полів СРСР; насіннезнавство та насінневий контроль; біологія, систематика й агротехніка кукурудзи; екологія й агротехніка сільськогосподарських культур; польові культури та питання агротехніки Сибіру; екологічне рослинництво. М. М. Кулешов досяг значних успіхів з усіх цих напрямів, результатом чого стало висунення ним науково обґрунтованих положень і вироблення рекомендацій, розробка та використання нових методик вирощування окремих

сільськогосподарських культур, віднайдених і описаних ученим. Превалююча роль у творчому спадку вченого належить закладенню теоретико-методологічних і практичних основ розвитку насінництва в Україні у першій половині ХХ ст.

5. Встановлено, що М. М. Кулешов є одним з основних учасників розробки схеми побудови контрольної-насінневої справи та її ведення в УРСР і СРСР. Ним організовано Українську станцію рослинництва в Огульцях поблизу Харкова, велике дослідне поле Харківського сільськогосподарського інституту. Плідною була його діяльність на посаді заступника директора з наукової роботи Інституту генетики і селекції АН УРСР. Учений отримав вагомі результати щодо використання генофонду пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи та інших сільськогосподарських культур.

Значними є напрацювання вченого з методики в сільськогосподарській дослідній справі. Зокрема, низку методів (метод лабораторного розрізнення озимої пшениці від ярої, метод діагностики морозостійкості зерна і метод відмінності насіння пирію безкореневищного від насіння пирію повзучого) було введено у стандартну методику дослідження насіння, затверджену в СРСР.

6. У результаті дослідження люцерни М. М. Кулешовим вперше знайдено та описано закавказький культурний еспарцет. У 1927 р. він був випробуваний в УСРР та впроваджений у виробництво. Закавказький еспарцет займав великі площі на території європейської частини СРСР і широко використовувався селекціонерами для гібридизації.

Розроблену вченим систематику кукурудзи було вміщено в керівництвах з апробації цієї культури. Отримали широке визнання і використані в сільськогосподарському виробництві напрацювання вченого, пов'язані з проблемою сходів. Знайшли практичне застосування його розробки щодо організації наукової роботи з екологічного напрямку рослинництва в СРСР, суть якого полягає у виявленні зв'язків особливостей росту та розвитку рослин із навколишніми умовами і який є основою для опрацювання науково обґрунтованих агротехнічних заходів. Ученим описано новий підвид кукурудзи.

7. Важливою складовою частиною різнопланової діяльності М. М. Кулешова є суспільно-громадська активність. Він був постійним консультантом урядових і господарських установ УРСР в Харківській області з поточних питань рослинництва, пов'язаних зі сферою діяльності виробничих підприємств; заступником голови Харківського відділення Всесоюзного товариства сільськогосподарства і головою Бюро зі зв'язків з виробництвом Інституту генетики і селекції АН УРСР. Поїздки в райони та інші області УРСР, а також систематична робота на різних курсах з підвищення кваліфікації агрономів сприяли тому, що діяльність академіка М. М. Кулешова стала відомою як і його ім'я широким колам агрономічних працівників УРСР.

8. Професор, доктор сільськогосподарських наук, академік АН УРСР і УАСГН М. М. Кулешов залишив для нащадків науковий доробок, що нараховує понад 300 наукових, науково-популярних праць. Найвагоміші з них: «Нормы оценки огородных и бахчевых семян по данным Харьковской семенной контрольной станции за 1907–1917 гг.» (1922), «Сравнение результатов исследований семенными контрольными станциями СССР» (1924), «Методика лабораторного различения

озимой и яровой пшеницы» (1923), «Контрольно-семенное дело Западной Европы» (1926, 1927), «Географическое распределение кукурузы на земном шаре и ее сортовое разнообразие» (1932), «Посевное зерно Восточной Сибири» (1934), «Агротехника высоких урожаев кукурузы в Харьковской области» (1955), «Метод сортов-индикаторов в оценке пригодности гибридов и сортов кукурузы для новых районов» (1957), «Кукуруза» (1958), «Люцерна в Восточной Сибири» (1938), «Агрономическое семеноведение» (1963), «Биолого-экологические основы научного растениеводства» (1968).

Аналіз науково-організаційної та педагогічної діяльності М. М. Кулешова дає підстави для висновку, що його творчі напрацювання були на часі й виділялися новаторською природою, фундаментальною і прикладною направленістю.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Баян І. В. М. М. Кулешов : дитинство, навчання та вибір творчого шляху (1890–1914) / І. В. Баян // Вісн. аграр. історії. – 2015. – № 11–12. – С. 259–267.
2. Баян І. В. Сибірський період (1933–1945) науково-педагогічної діяльності вченого-рослинника М. М. Кулешова / І. В. Баян // Вісн. Нац. техн. ун-ту «ХПІ». Сер. «Історія науки і техніки». – Х., 2015. – Вип. 63. – С. 3–7.
3. Баян І. В. Науково-організаційна діяльність М. М. Кулешова у системі Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР) (грудень 1925 – березень 1933) [Електронний ресурс] / І. В. Баян // Історія науки і біографістика. – 2016. – № 1. – Режим доступу : <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/02.pdf>. – Заголовок з екрана.
4. Баян І. В. З історії контрольно-насіннової справи в Україні : значення і роль М. М. Кулешова у її становленні (1908–1926) / І. В. Баян // Історія науки і техніки : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Держ. економіко-технол. ун-т транспорту, Центр дослідж. з історії науки і техніки ім. О. П. Бородіна. – К., 2016. – Вип 9. – С. 70–81.
5. Баян І. В. Науково-педагогічна діяльність професора М. М. Кулешова з екологічного напрямку у біологічній науці / І. В. Баян // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Укр. акад. наук, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – 2016. – Вип. 109. – С. 38–43.

Опубліковані праці апробаційного характеру

1. Баян І. В. Період формування наукового світогляду та перших вагомих успіхів у дослідженні рослин М. М. Кулешова / І. В. Баян // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 16 трав. 2016 р., м. Київ / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Ін-т кормів та сіл. госп-ва Поділля НААН [та ін.]. – Вінниця, 2016. – С. 29–31.
2. Баян І. В. Культура кукурудзи у науковій творчості академіка М. М. Кулешова / І. В. Баян // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 16 трав. 2016 р., м. Київ / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Ін-т кормів та сіл. госп-ва Поділля НААН [та ін.]. – Вінниця, 2016. – Ч. 2. – С. 94–98.

3. Балян І. В. Діяльність академіка М. М. Кулешова у другий харківський повоєнний період (1945–1968) / І. В. Балян // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії : матеріали XXVI Міжнар. наук-практ. інтернет-конф., Переяслав-Хмельницький, 30–31 трав. 2016 р. / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». – Режим доступу : http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/29/conference_30-31.5.2016.pdf. – Заголовок з екрана.

4. Балян І. В. Внесок М. М. Кулешова у становлення вітчизняної системи сортовипробування (20-ті рр. ХХ ст.) / І. В. Балян // Суспільні науки : напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 15–16 лип. 2016 р. / Причорноморський центр дослідж. проблем суспільства. – Одеса, 2016. – С. 5–7.

АНОТАЦІЯ

Балян І. В. Діяльність академіка АН УРСР М. М. Кулешова зі становлення та розвитку насінництва в Україні (перша половина ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Київ, 2016.

У дисертації здійснено комплексне дослідження життєвого шляху і наукової діяльності відомого українського вченого, академіка АН УРСР Миколи Миколайовича Кулешова (1890–1968). Проаналізовано та систематизовано наукову спадщину вченого. Охарактеризовано внесок М. М. Кулешова в розвиток сільськогосподарської дослідної справи й зокрема, насінництва в Україні першої половини ХХ ст. Виокремлені в дослідженні періоди творчого становлення і подальшої діяльності видатного вченого-рослиника, дали змогу визначити основні напрями та значення його наукового доробку для розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Додано до предметної джерелознавчої бази маловідому фактографію із фондів архівних установ і бібліотек України стосовно розвитку історії вітчизняної сільськогосподарської науки.

Ключові слова: історія сільськогосподарської науки, рослинництво, насінництво, культурні рослини, сорт, насінневий контроль, кукурудза, дослідження, розвиток, дослідна справа.

АННОТАЦИЯ

Балян И. В. Деятельность академика АН УССР Н. Н. Кулешова по становлению и развитию семеноводства в Украине (первая половина ХХ в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Национальная научная сельскохозяйственная библиотека Национальной академии аграрных наук Украины, Киев, 2016.

Диссертация посвящена системному исследованию, комплексному изучению, отображению жизненного пути и творческой деятельности академика АН УССР Н. Н. Кулешова, анализу и осмыслению его вклада в развитие аграрной науки Украины в первой половине XX века.

Работа состоит из введения, четырех разделов, выводов к каждому разделу, общих выводов, списка использованных источников. Во введении обоснована актуальность проблемы, определены объект, предмет, цель и задачи исследования, раскрыты научная новизна и практическое значение полученных результатов.

Автором аргументирована недостаточная степень разработки проблемы, определены направления, требующие дальнейшего изучения. Отмечено, что научно-организационная и педагогическая деятельность академика АН УССР Н. Н. Кулешова не была предметом специального исследования. Представленный историографический обзор убедительно подтверждает, что избранная научная тема исследователями освещалась лишь частично.

Проанализированы факторы, непосредственно повлиявшие на формирование научного мировоззрения Н. Н. Кулешова в контексте характерных условий исторической эпохи (развитие растениеводства, семеноводства). Выделены периоды творческой деятельности ученого и установлены основные достижения в отрасли семеноводства и других направлениях на каждом из выделенных этапов.

Научные ориентиры будущей ученый получил во время учебы в Киевском политехническом институте (1909–1913) под влиянием крупных ученых (К. Г. Шиндлера, Ю. М. Вагнера, В. В. Колкунова и др.). Его исследовательская деятельность началась с прохождения студенческих практик на Одесском опытном поле под руководством В. Г. Ротмистрова и на Харьковской селекционно-опытной станции под руководством П. Р. Слезкина.

Установлено, что в это время молодой ученый провел более 20 экспериментальных работ по вопросам выращивания вики, эспарцета, кукурузы и др. Занимался анализом деятельности и значения селекционно-исследовательских станций СССР. В первые десятилетия прошлого века остро стояла проблема налаживания отечественного системного сортоиспытания. В этом контексте Н. Н. Кулешов выполнил важные исследования по семеноводству и сортоведению, результаты которых актуальны и в современных условиях. Раскрыл проблемы экологических подходов в отрасли растениеводства, а также обобщил отечественный и зарубежный опыт в этом направлении. Выращивание сельскохозяйственных культур в смешанных посевах ученый называл симбиозом разумно подобранных соответствующих растений, например, зерновых (истощающих) или бобовых (обогащающих).

Исследовано, что работая в Харьковской сельскохозяйственной областной селекционной опытной станции, Н. Н. Кулешов избрал ведущим направлением своих исследований культуру кукурузы. Он описал ее сорта, исследовал пыльцу и ее распространение, проводил опыты с целью определения прироста массы кукурузы и др. По результатам ботанического исследования культурных полевых растений он изучил и систематизировал около 200 их образцов.

Освещен весомый вклад Н. Н. Кулешова в совершенствование контрольно-семенного дела, его систематизацию, разработку согласованных научных методик,

консолидацию специалистов отрасли в должности директора Центральной контрольно-семенной станции Наркомзема УССР.

Обозначены основные достижения ученого в 1933–1944 гг. для нужд сельского хозяйства Сибири. В частности, он исследовал историю распространения люцерны, ботанико-систематические данные; экологические типы желтой люцерны и их использование, дикорастущие виды люцерны, а также обобщил результаты работ по люцерне сибирских исследовательских учреждений.

Во Всесоюзном институте растениеводства под руководством выдающегося ученого Н. И. Вавилова ученый осуществил географические исследования, касающиеся наблюдения, оценки и учета культурной флоры мира. Фактически впервые в мировой биологической науке начато изучение изменения признаков и свойств растений в зависимости от изменения условий окружающей среды.

Сделан вывод, что результаты исследований культуры кукурузы, позволили ученым предложить для внедрения в производство зубоподобные ее сорта как наиболее урожайные. По результатам изучения коллекции азиатских форм кукурузы он выделил подвид воскообразной кукурузы, который имеет отличные качества крахмала. Предложил новый метод селекции кукурузы путем создания самозапыляемых линий и с последующим использованием их для получения простых и двойных гибридов. Н. Н. Кулешов обосновал вывод, что восстановление и развитие животноводства невозможно без расширения посевов кукурузы и совершенствования методов ее использования, определил районы возможного распространения на территории страны 10 млн га под посев кукурузы и возможность ее выращивания в северных районах.

Показано, что составные части научного наследия академика АН УССР Н. Н. Кулешова сыграли важную роль в развитии сельскохозяйственной науки Украины первой половины XX в. В чрезвычайно сложных социально-политических и экономических условиях в УССР была организована четкая система семеноводства на основе тесного взаимодействия науки с производством. Это способствовало ускоренному размножению новых сортов и гетерозисных гибридов, сохранению чистосортности и типичности, обеспечению высоких посевных качеств и урожайных свойств, выращиванию сортовых семян в количествах, необходимых для посева и создания страховых фондов.

Ключевые слова: история сельскохозяйственной науки, растениеводство, семеноводство, культурные растения, сорт, семенной контроль, кукуруза, исследования, развитие, исследовательское дело.

ANNOTATION

Balyan I.V. The activity of the academician of the Academy of Sciences USSR M.M. Kuleshov from the formation and development of seed production in Ukraine (the first half of the twentieth century). – Manuscript.

The dissertation is for obtaining scientific degree of Candidate of Historical Sciences on specialty 07.00.07 – History of Science and Technique. – National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2016.

The thesis is devoted to the comprehensive study of life and scientific work of the famous Ukrainian scientist, academician of the Academy of Sciences USSR Mykola M. Kuleshov (1890–1968). The scientist's scientific heritage is analyzed and systematized. The M.M. Kuleshov's contribution in the development of agricultural research case and in particular of seed production in Ukraine in the first half of the twentieth century is characterized. The periods of the creative becoming and further activity of outstanding scientist and plant breeder, that were singled out in the study, made it possible to identify the main directions of scientific heritage and its importance for the development of national agricultural research deed. The little known factual account of funds of archival institutions and libraries of Ukraine concerning the history of national agricultural science is added to the subject source database.

Key words: history of agricultural science, crop production, seed production, crops, variety, seed control, corn, investigation, development, research case.